

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ В ІМ'Я ГРЯДУЩОГО

Микола Слюсаревський
канд. психол. наук,
член-кореспондент
НАПН України,
директор
Інституту соціальної
та політичної психології
НАПН України,
м. Київ

Українське суспільство нині одержиме ідеями лєнінопаду та люстрації, яку здійснює зокрема й самочинно, викидаючи можновладців у смітєві баки. Вкупі з євроінтеграційними устремліннями це легко може спричинити до певної подоби люстрації в соціогуманітарних науках — до форсованого перегляду здобутків радянського періоду на користь канонів і стандартів розвитку цих наук, вироблених у країнах Заходу. Природно, що кандидатами на потрапляння до смітєвих баків найшвидше можуть стати ті галузі вітчизняної науки, які найменше схожі на західні аналоги (якщо слово “аналог” тут узагалі до місця). До таких галузей і належить соціальна психологія.

Справа в тому, що соціальної психології, яку ми знаємо з підручників радянських і пострадянських часів, на Заході просто не існує. Про це, нарешті, треба сказати прямо. У вітчизняній науковій традиції соціально-психологічне знання складається, як відомо, з таких основних структурних елементів, що дають назви відповідним розділам підручників і навчальних посібників: соціальна психологія особистості; психологія міжособового спілкування та міжособової взаємодії; психологія малих груп (інколи також — середніх груп); психологія великих груп і масових явищ; психологія міжгрупової взаємодії. У різних підручниках і посібниках ці основні елементи (тематичні блоки) соціально-психологічного знання можуть розташовуватись у різній послідовності, але сам їхній склад залишається, як правило, незмінним.

Нічого подібного в американській та західноєвропейській навчальній літературі ми не знаходимо. У ній основні розділи, або інколи й увесь підручник, відображають окремі соціально-психологічні явища: *атитюди, соціальна перцепція, каузальна атрибуція, соціальні уявлення, соціальний контроль, соціалізація* тощо. Правда, вважається, що на Заході є дві соціальні психології — соціологічна і психологічна. Проте, якщо б і скласти докупи їх обидві, все одно нічого суттєво не зміниться: у назвах основних розділів із вітчизняною традицією збігаються хіба що дві категорії — міжособові стосунки і мала група. Окремих розділів, які було б спеціально присвячено психології великої групи, психології мас, ба, навіть соціальній психології особистості, в американських та західноєвропейських виданнях зазвичай немає.

А якщо вони в останні десятиріччя подеколи й з'являються, то мають вочевидь маргінальний статус, не входять в основне “тіло” соціально-психологічного знання. Ілюстрацією справедливості цієї тези може слугувати ситуація з тематикою психології мас, яку наприкінці ХХ ст. буквально відродив із небуття й дав їй “друге дихання” такий велетень західної соціальної психології як **С. Московічі**. Його історичний трактат “*Доба натовнів*” [6] став справжнім гімном цієї течії соціально-психологічної думки, однак у виданому за його редакцією підручнику зі соціальної психології, що витримав багато перевидань, зокрема й російською мовою, для психології мас, усупереч очікуванням, віднайшлося лише вельми скромне місце в останній, присвяченій прикладним напрямом соціально-психологічної науки, частині — поряд із такими хоча й важливими, але далеко не наріжними темами, як расова дискримінація, пропаганда, поширення чуток тощо [7].

При цьому, так би мовити, неозброєним оком видно, що, загалом, структура соціально-психологічного знання на Заході є менш виразною, набагато аморфнішою, ніж на вітчизняних теренах. Для прикладу наведу назви основних розділів (частин) усе того ж підручника за редакцією **С. Московічі**: “*Вплив і зміна настановлень*”; “*Індивіди і групи*”; “*Мислення і суспільне життя*”; “*Соціальна психологія і соціальні проблеми*”. Можна навести й інші подібні приклади (мабуть, іще наочніші), які засвідчують, що коли в межах вітчизняної традиції соціально-психологічне знання вибудовується на основі базисної катего-

ріальної тріади “*особистість — група — взаємодія (чи спілкування)*”, то на Заході воно структурується скоріше за принципом інвентаризації наявних результатів емпіричних досліджень і не має у своєму підґрунті чітко окресленого логічного ядра. Останнє можна хіба що відтворити шляхом певних реконструкцій.

Скажу відразу: цим я жодною мірою не намагаюся применшити теоретичних та емпіричних досягнень західної соціальної психології. Наразі вони незрівнянно більші від тих, на які спромоглися соціальні психологи в колишньому Радянському Союзі, і тих, які маємо у своєму доробку ми в пострадянський період. Заперечувати це безглуздо. Мовиться про інше — про те, що структура соціально-психологічного, як і будь-якого іншого наукового знання, відображає його реальний і потенційний змістовий обсяг, його предметні й проблемні поля. Інакше кажучи, коли ми порівнюємо ті чи ті варіанти структурної будови цього знання, то йдеться де-факто про те, якою бути соціальної психології нині та в майбутньому, що вона має досліджувати, аби відповідати тій суспільній місії, заради котрої її свого часу, власне, й було покликано до життя.

Цю місію першими усвідомили й почали реалізувати автори соціально-психологічних теорій, що з'явилися на рубежі ХІХ—ХХ століть, передусім **В. Вундт**, **Е. Дюркгайм**, **Г. Лебон**, **Г. Тард**. Вони, по суті, запропонували певний первинний проект наукової дисципліни, яку нині називають соціальною психологією. Тому в пошуку відповіді на поставлені вище запитання доцільно поглянути в минуле

соціальної психології, співвіднести її нинішній стан і проблематику з її первинним проектом, окресленим творцями перших соціально-психологічних теорій.

Щоправда, сучасні західні автори ставляться до цих теорій вельми поблажливо, а то й напівзневажливо, називаючи їх “протосоціальними психологіями”, спадщиною “доекспериментального століття” тощо [9, 11]. Проте, такі оцінки, якщо й справедливі, то лише почасти. Адже йдеться про спадщину, без якої важко сказати, чи взагалі існувала б сьогодні соціальна психологія як така; а твори її першопрохідців мали протягом десятиріч, та певною мірою мають і дотепер, таку популярність, якій сучасний учений може хіба позаздрити. І коли той же **С. Московічі** пише, що серед усіх наук за рівнем впливу на суспільство із соціальною психологією може зрівнятися тільки політична економія [7, с. 26], то має на увазі саме соціальну психологію рубежу ХІХ—ХХ століть, а не її пізніші версії. З огляду на це зіставити нинішні уявлення про структуру і відтак про зміст соціально-психологічного знання з уявленнями його фундаторів не лише цікаво, а й повчально.

Не вдаючись у подробиці, для яких тут бракує місця (докладніше див. у [3]), зазначу, що провідними темами авторів перших соціально-психологічних теорій були, з одного боку, великі групи і маси (народи і натовпи), з другого — особистість у контексті взаємодії з великими групами і масами. Саме ці наріжні камені лежать в основі історіогенезу соціальної психології як науки.

Автори перших соціально-психологічних теорій добре знали те, про що писали. Їхні описи соціально-психологічної реальності базувалися на глибоких спостереженнях подій і явищ сучасниками або й безпосередніми учасниками яких вони були, що надавало зробленим висновкам, принаймні, багатьом із них, очевидної достовірності. Проте, на початку ХХ ст. для визнання тих чи тих студій науковими простої очевидності стало вже недостатньо. Панівні критерії науковості, що сформувалися на засадах позитивізму, потребували підтвердження описуваних тенденцій і закономірностей кількісними даними, експериментальної перевірки гіпотез. Це зумовило розчарування уможлиднених підходами тодішньої соціальної психології, зокрема й з боку декого із її першопрохідців. Так, **Е. Дюркгайм** констатував, що вона “скоріше є лише словом, яке позначає всілякі загальні розмірковування, суперечливі, неточні й без визначеного об’єкта” [1, с. 56], і, відтак, виступив одним із батьків-засновників іншої науки — соціології.

Отже, час вимагав переходу до експериментального етапу в розвитку соціальної психології, і цей перехід відбувся, виявивши, однак, непридатність експерименту для вирішення низки проблем, порушених авторами перших соціально-психологічних теорій. Це, в свою чергу, потягло за собою прикрі спрощення досліджуваної реальності.

Знаковою з погляду таких спрощень можна вважати монографію німецького психолога **В. Мьодде** зі, здавалось би, абсолютно неймовірною назвою —

“*Експериментальна психологія мас: внесок в експериментальну психологію групи*” [10]. У цій праці масу фактично було ототожнено з малою групою, процеси в якій можна вивчати експериментально. Підстави для такого ототожнення було знайдено, як не дивно, в лабіринтах класичної спадщини соціальної психології, а саме в теорії **Г. Тарда**, згідно з якою у колективній душі маси, мовляв, немає нічого, крім наслідування, іншими словами, крім індивідуальних ідентифікацій із її лідером [див. 6, с. 216]. Тобто класична спадщина в певному сенсі містила і зерна самозапечення.

Монографія **В. Мьодде** справила значний вплив на, так би мовити, офіційного провісника експериментального етапу — американця **Ф. Оллпорта**, що визначив соціальну психологію як “*науку, котра вивчає поведінку індивіда тією мірою, якою його поведінка стимулює поведінку інших індивідів або є реакцією на їхню поведінку; і котра описує свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об’єктів і соціальних реакцій*” [8, с. 12].

Наведене визначення, з більшими чи меншими варіаціями, стало на Заході домінуючим майже на ціле століття. Тим самим проблематику груп і мас було зредуковано до малої групи або й діад і триад, а проблематику особистості — до атитюдів та ідентифікацій. У такому вигляді соціальна психологія, що була визнана експериментальною дисципліною, набула жаданої науковості, але за суспільною значущістю своїх результатів ще й досі не може дорівнятися до здобутків “доекспериментальної” доби, які так високо оцінює **С. Московічі**.

На цьому тлі значно виграють вітчизняні уявлення про структуру соціально-психологічного знання, що, як неважко пересвідчитися, збігаються з первинним проектом соціальної психології. Вони викристалізувалися в процесі дискусій щодо її предмета, які точилися в колишньому Радянському Союзі наприкінці 1950-х — початку 1960-х років. І тим, що ці уявлення сформувалися чи, можна сказати, бодай десь відродилися, світова соціально-психологічна наука має завдячувати радянським соціальним психологам — попри всі можливі претензії до них.

Особливо наполягали радянські вчені, як відомо, на вивченні психології великих груп, зрозуміло, насамперед класів, нещадно критикуючи за їхнє ігнорування західних колег. Проте пріоритетність тематики великих груп було радше задекларовано, ніж реалізовано. Насправді вивчали переважно так звані колективи, що належать до тих же малих або середніх груп.

Причин можна назвати чимало, наприклад, дефіцит методів пізнання явищ, якими характеризується групове життя людей. Однак головна з них полягала, мабуть, передусім в обмеженості теоретичних уявлень про онтологію психічного в усій різноманітності його соціальних виявів. Нічого путящого, крім тривіальної істини, що група як ціле не зводиться до суми своїх членів, у теоретичному аспекті проголошено, власне, й не було.

Отже, наразі завдання вбачається в тому, щоб наповнювати справді психологічним змістом ті розділи соціальної психології, котрим такого змісту бракує. А не примітивно секвеструвати їх.

На мою думку, вирішення цього завдання потребує, зокрема, концептуалізації поняття надіндивідуальних психічних явищ. Розумію: це питання не просте і навіть, певною мірою, дразливе, адже визнання онтології надіндивідуальної психіки завжди було каменем спотикання для психологів, вихованих на уявленнях про психіку як функцію високоорганізованої матерії. Але чи доречно й надалі цю високоорганізовану матерію зводити до ізольованого в черепній коробці мозку окремого індивіда? Психологічній науці, причому аж ніяк не лише релігійно-містичного спрямування, давно відомі ідеї, що відходять від такого розуміння субстрату психічного. Наприклад, ідеї теорії поля *К. Левіна* чи тлумачення *О.М. Леонтєвим* психіки як функціонального органу діяльності, а не мозку. Ці ідеї, вочевидь, не менш “фантастичні” від концепту колективної душі та з успіхом можуть бути поширені на неї ж. Ніщо не заважає тлумачити її, скажімо, як той же функціональний орган діяльності. Це, власне, й зробили *В.П. Зінченко* та *Є.Б. Моргунов*, стверджуючи, що душа, психіка, свідомість можуть розглядатись як функціональні органи не лише індивіда, а й соціуму [2, с. 121].

Надання наукового статусу надіндивідуальним аспектам психічного видається нагальною потребою, оскільки поза ними, в гносеологічних межах індивідуальної психіки та міжособової взаємодії, не можна розв'язати низку фундаментальних проблем як психології груп і мас, так і соціальної психології особистості. Це переконливо демонструє *С.Д. Максименко* в своїх новаторських розробках із питань соціальної спадковості в контексті теорії особистості. Доводячи всезагальне значення своєї провідної тези, згідно з якою особистість завжди починається з любові, він

наголошує, що спадковий матеріал як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя, а “*передається, зберігається у певному вигляді протягом всієї історії людства і доповнюється історією життя конкретної людини. Звідси ж стає зрозумілою вічність любові: якщо дана конкретна людина з'явилася (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь*” [5, с. 76].

Звичайно, існує загроза, що за нинішнього рівня відповідних природничонаукових знань теоретизування з приводу надіндивідуальної психіки нагадуватимуть теорію флогістону. Але, знову ж таки, запитаймо себе: чи така вже це велика загроза? Адже на основі теорії флогістону в хімії було відкрито немало реальних закономірностей, а геоцентрична теорія *Птоломея*, за свідченням *Т. Куна*, дозволяла передбачати положення зірок навіть краще від геліоцентричної теорії *Коперника* [4, с. 101]. Тому з позицій сучасного наукознавства головне в теорії не її претензії на абсолютну істинність (бо абсолютної істини досягнути й неможливо), а те, чи дає вона змогу здійснювати конкретні дослідження і виявляти конкретні закономірності. У теоретизуваннях нині потрібно більше евристичності й прагматизму, ніж обережності та снобізму.

А на завершення додам, що в науковців, які працюють у галузі соціальної психології, суворі, але справедливі екзаменатори. Це монументальні постаті на рубежі XIX—XX століть. Тож, не поділяючи їхніх крайнощів і відверто застарілих сентенцій, іспит перед ними потрібно складати самостійно, а не за шпаргалкою пізніших поколінь зарубіжних соціальних психологів. Шпаргалкою, яка, трапляється, містить і не зовсім ті відповіді, і зовсім не на той білет. ■

Література:

1. **Дюркгейм Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — 3-е изд., доп. и исправл., [пер. с фр.], сост., вступ. ст. и примеч. А. Гофмана. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 2008. — 400 с. — (СОЦИО-ЛОГОС).
2. **Зинченко В.П., Моргунов Е.Б.** Человек развивающийся: Очерки российской психологии. — М.: Тривола, 1994. — 304 с.
3. **Слюсаревський М.М., Жовтянська В.В., Скорик М.М., Хазратова Н.В.** та ін. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології: [монографія] / за наук. ред. М.М. Слюсаревського; Нац. академія пед. наук України, Інститут соціальної та політ. психології. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. — 360 с.
4. **Кун Т.** Структура научних революцій [пер. с англ.] [сост. В. Ю. Кузнецов]. — М.: АСТ, 2003. — С. 9—268.
5. **Максименко С.Д.** Генеза здійснення особистості. — К.: КММ, 2006. — 240 с.
6. **Московичи С.** Век толп: исторический трактат по психологии масс; [пер. с фр. Т.П. Емельяновой]. — М.: Академический проект, 2011. — 395 с.
7. **Социальная психология / под ред. С. Московичи.** — 7-е изд. — СПб.: Питер, 2007. — 592 с. — (Серия “Мастера психологии”).
8. **Allport F.H.** Social Psychology. — Boston : Houghton Mifflin Company, 1924. — 433 p.
9. **Lubek I., Apfelbaum E.** A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? // Journal of the History of the Behavioral Sciences. — 2000. — Vol. 36, № 4. — P. 405—428.
10. **Moede W.** Experimentelle Massenpsychologie: Beiträge zur Experimental psychologie der Gruppe. — Leipzig: Hirzel, 1920. — 239 s.
11. **Samelson F.** Whig and anti-whig histories — and other curiosities of social psychology // Journal of the History of the Behavioral Sciences. — Vol. 36, № 4. — New York: John Wiley & Sons, 2000. — P. 499—506.